

QARAQALPAQ XALIQ DÁSTÚRLERINDE INSANIYLIQ TÁRBIYANIŇ ORNI HÁM ÁHMIYETI

Jaksimuratova Bibisara Kenesovna

Qaraqalpaqstan Respublikası

Tòrtkùl rayonu 45-sanlı uluwma bilim beriw mektebi oqıtıwshısı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11083738>

Anotatsiya. Bul ilimiy maqalada Qaraqalpaq xalıq dástúrlerinde insaniylik tárbiyanıń ornı hám áhmiyeti, Qaraqalpaq milliy pedagogikası, shıǵarmaları, folklorındaǵı tálim-tárbiyalıq, keń talǵamlı kózqaraslar haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: xalıq dástúrleri, folklor, tárbiya, shıǵarma, ańız-ápsanalar, naqıl-maqallar.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF HUMAN EDUCATION IN KARAKALPAK FOLK PROGRAMS

Abstract. In this scientific article, the place and importance of humane education in Karakalpak folk programs, Karakalpak national pedagogy, works, education and upbringing in folklore, broad world views are discussed.

Key words: folk programs, folklore, education, works, poems, proverbs.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ВОСПИТАНИЯ ЧЕЛОВЕКА В КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ПРОГРАММАХ

Аннотация. В данной научной статье обсуждаются место и значение гуманного образования в каракалпакских народных программах, каракалпакской национальной педагогике, произведениях, образовании и воспитании в фольклоре, широких мировоззрениях.

Ключевые слова: народные программы, фольклор, воспитание, произведения, стихи, пословицы.

Qaraqalpaq xalıq dástúrlerinde jaslardı bir-birewge húrmet-izzet túsiniqlerini bekkemlewshi insaniylik dástúrlerden sálemlesiw esaplanadı.

Sálemlesiw – áyyemnen kiyatırǵan dástúr esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq dástúrlerinde sálemleskende jası kishi jası úlkenge eki qol sozıp sálemlesiw shárt esaplanıp jası úlken jası kishiden hal-ahwal sorayman degenshe jası kishi úndemeyturatuǵın bolǵan. Al hayal adamlar bolsa er adamlar menen sálemleskende kóyleginiń jeńin alaǵanına shekem túsirip sálemlesken. Bul dástúr hayal-qızlardıń jası úlkenge, yaması er adam aldında ózin parasatlı iyman-insaplı ekenliginiń dálili sıpatında kórsetilgen. Qalaberse insannıń qanday ekenligi onıń sálemleskenliginen biletuǵın bolǵan. Al er adamlar bolsa biytanıń jası úlken insanlar menen sálemlesken waqtında ózin tanıstıratuǵın bolǵan.

Jası úlken jası kishiden, urıwın, ata-tegin, kelip-shıǵıwın sorastırıp, insaniy pazıyletlerin sıǵa salıp bahalap, olardı tuwrı jolǵa salıp otırǵan. Sonlıqtanda xalqımızda «Bir kórgen tanı, eki kórgendi attan túsip qol alıs» degen naqıllar payda bolıp otırǵan.

Ullı babalarımız, ózlerinen kishi bolǵan ata-anaǵa, aǵayın-tuwǵanlarǵa qullası - hámmege húrmet, izzet, mehir-muhabbat, aqıret haqqında tárbiyalıq pikirler bildirip otırǵan. Úlkenlerdiń júzine tik qaramashlıq, olardıń pirilerin maqul dep esaplawda insaniylik nızam dep esaplap kelgen.

Insaniylik ideyası tek ǵana oqıwshı jaslarda áep-ikramlılıq dástúrlerdi kózde tutıp qoymadan bul normalardı shaxstıń kóz karaslarına hám sadıqlıǵına (ətiqod) aylanıp, onıń ádettegi minez-qulıq belgileri názerde tutıladı.

Kaykawıstıń «Qabusnama» shıǵarmasında insanıylıq qásiyetlerine súyengen halda tómendegi kriteriyalarga súyengen:

1. İnsanlar menen názik hám múlayım qatnas ornatawı, ózinen úlkenlerdi húrmet etiw, olardıń tileklerin orınlaw,
2. İnsanlar menen jaqsı múnásibette bolıw, jaqsı múnásibet arqalı hár qanday insan menen til tabısıw;
3. Óziniń kim ekenligin bilip soǵan ámel etiw;
4. Óz dostınıń sırların doslarǵa bildiriw hám bildirmewdi biliwi, óziniń hám basqalardıń sırın saqlawda hám biliwde;
5. Tildi tıyıp artıq sóylemew, kópshilik jıynalǵan jerlerde tınısh otırıw, Úndemey otırıwdı ádet etiw, soralmaǵan nárselerdi aytpaw hám pushayman jeytuǵın sózlerdi tilge almawdı biliw.

Jaslardı insanıylıq ruwxında tárbiyalaw dástúrleri: muhabbat, miyir-aqıbet, óz-ara túsiniwge tiykarlangan etikalıq tárbiya hám tálim mákanın jaratıw kerekligi boyınsha tómendegishe insanıylıq kriteriyalardı úyreniw maqsetke muwapıq:

- ✓ İnsanlarǵa sherik, dártles, kásipleslik;
- ✓ Mehir, muxabbat, sadıqdıq, haqıyqatlıq, turaqlılıq;
- ✓ Har bir insannıń qalbindegi dárt, gúresler (máselen jasaw ushın gúres, el jurttın qorǵaw ushın, muxabbat ushın gúres, ómir ushın gúres dárti);
- ✓ Ózine tán isenim, emocional eriklik tárepleri;
- ✓ İnsanlar menen múnásibeti;
- ✓ Keshiriw, járdem beriw máseleleri aldǵa qoyılǵan.

Tariyxtıń hár bir basqıshında jámiyetlik, xalıqlıq úrp-ádet, dástúrleri tek saqlanıp ǵana qalmastan ózgerip jańalanıp otıradı. Usınıń nátiyjesinde hár bir jańa áwlad ótken ásirlerdiń miyraslarınan tásir alıp, onı ózinde meńgeriwge, úyreniwge háreket etedi. Jaslardı ádepi-ikramlılıqqa tárbiyalawda xalıq dástúrlerine *itiyatlılıq* penen qaraw, oǵan tuwrı túsiniw qatnasta bolıw qádir-qımbatlılıqtı, jaslardıń kórgenligin, ádepliligin arttırıp ata jolın húrmet etiw ruwxında qalıplestiriwdi ámelge asıradı. Úrp-ádet dástúr, hámmege teń turmıs norması, sonlıqtan bunı hámme moyınlaydı hám qollanadı. Xalqımız ásirler boyı turmısımızdaǵı barlıq waqıyalardı úrp-ádet dástúrleri menen belgilep, jaslardı usı tiykarda tárbiyalap kelgen.¹ Qaraqalpaq xalqında toy-tamasha júdá kóp bolǵan.

Qız jeńgeleri menen, jigitler jigit aǵaları menen geshtek qurǵan. Bundaǵı maqset jası úlkenler tárepinen jaslar ortasındaǵı qarım-qatnastı bekkemlew bolıp, bul geshtekte qız jeńgeleri, jigitler jigit aǵaları menen sóz aytısıp, kese alısıp, bir-biri jumbaqlı sózler menen birin biri sınap, kemis jerlerin sóz benen tuwrılap otırǵan. Sózden utılǵan jigit endigi otırspanı moynına alatuǵın bolǵan.

Bul dástúr tiykarınan jaslardı insanlar ortasındaǵı sıylasıqqa, qarım-qatnasıqqa, ádepi-ikramlılıqqa tárbiyalaw bolǵan. Sonıń ushında xalqımızda «*Kóp jasaǵan bilmeydi, kópti kórgen bileti*» degen naqıl payda bolǵan. Xalqımızda tazadan túsken kelinshekti sınawǵa kelgen insanlar ondaǵı usınday pazıyletlerdi kórip «Kórgenli jerdiń balası eken» dep pátiyasın betetuǵın bolǵan.

¹ П. Абдимуратов. Қарақалпақ халқының үрп-әдет дәстүрлері, хәм оның жаслар тәрбиясындағы әҳмийети. 1996-ж., 57-бет

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında eń joqarı orında insanıylıqqa baǵdarlawshı dástúrler olardı sıylasıq, kishiyeıllik, ádep-ikramlılıq jaqsı qarım-qatnastaǵı mazmunǵa sáykeslendirip otırǵan.

Olardı insanıylıq tárbiyası haqqında onıń átirapındaǵılar, eń dáslep shańaraqtaǵı ata-ananıń órnek bolıwı shárt bolǵan. Sebebi jas áwladtıń kámil insan bolıp qalıplesiwinde ata-ananıń xızmeti hám wazıypası bekkem bolıp kelgen.

Ata-ana shanaraqta hár bir insannıń ornın, wazıypasın jaqsı kórsetip bergem. Bunday ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawda eń birinshi gezekte insanlar ortasındaǵı bolıp ótetuǵın qarım-qatnastı eń aldınǵı orınǵa qoyǵan. Shańaraqta taza túsip atırǵan kelinge óziniń biykeshiniń, biykeshi óziniń jeńgeleriniń ortasındaǵı bolıp ótetuǵın úrp-ádetdástúrlerdi kóp qollanǵan. Bunday dástúrlerdiń biri «Júzikqaraw» dástúri bolıp, bul dástúrde tazadan kelip atırǵan kelinshektiń qolın biykeshi qaraytuǵın bolǵan. Jeńgesiniń qolında qanday júzik bolsa, sonı jeńgesi biykeshine sawǵaǵa beretuǵın bolǵan.

Bul dástúr arqalı hayal-qızlar ortasındaǵı qarım-qatnastı bekkemlew, olardıń bir-birin túsiniwi, qol berisip bir-birimenen kórisiwi, bir-birine sawǵalar beriwi arqalı insanlar ortasındaǵı mehir-muhabbattı oyatıp barǵan. Shańaraqta ata-ana perzentlerine tárbiya bergende olardıń unamsız, qolaysız háreketlerin óz waqtında bayqap, olardı durıs jolǵa baǵdarlap otırǵan. Máselen tazadan kelinshek túskende onıń háreketleriniń ayırım jerlerinde unamsız tárepleri bolsa, onıń kewline tiymey, aqıllılıq penen kelinge emes sol úydiń qızına aqıl berip tárbiyalanǵan. Xalqımızda sonıń ushında «*Qızmsaǵan aytaman, kelinim sen túńla*» degen naqıllar sonnan payda bolıp otırǵan. Bul naqıl arqalı keleshekte turmıs qurıw aldında turǵan qızlardı bunday qátelikke jol qoymawǵa shaqırıw bolsa, ekinshi tárepten taza kelinshekke uyruwzıǵershilik jumıslarında bilmey qalǵan táreplerin jaqsı sóz arqalı úyretip barıw bolǵan. Bundaǵı jası úlkenlerdegi tiykarǵı maqset insanlar ortasındaǵı awızbirshilikti saqlaw, bir-birewdi túsiniwi, qol-kómek beriwi, azadalıqqa, shıdamlılıqqa shaqırıw baslı orında bolǵan. Xalqımızda «*Bir kún urısqań úyde, qırıq kún perishte qashadı*» degen naqıl tiykarına suyengen halda olarga kewillerine tiymesten jaqsı sózler arqalı ata-ana, jası úlkenler ańız-ápsanalar, naqıl-maqallardan paydalanıp olardı durıs jolǵa baǵdarlap tárbiyalap barǵan.

Tálim-tárbiyalıq jaqtan adamdı ózine tartatuǵın insan ómirine zárúr, ásirese jaslardıń ádep-ikramlı bolıwına tárbiyalıq tásiri kúshli adamlar tárepinen qabıl qılınǵan ámeliy másláhátlerge, tártip qaǵıydalarǵa duslasamız. Shınında da ata-babalarımız kópti kórgenlik penen jaslarǵa insanıylıq tárbiya beriwi dástúrleri xalıq pedagogikasında ayırıqsha itibarǵa alınǵan.

Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında jaslardı ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawdıń mazmunı onıń sapası menen kórinetuǵının xalıq jaqsı bilgen. Sonlıqtanda olar barlıq waqt bunday ádep-ikramlıq sapaların ózinin elin súyiwshiligi, xalqına muhabbatı, doslıǵı menen bayıtıp kelgen. Jaslardı watan súyiwshilikke úyretiw, hár bir xalıqtıń ádep-ikramlılıq sapasınıń ajıralmas bólegi bolıp, bul ata-ananıń, shańaraqtıń tiykarǵı tárbiyalıq maqsetleriniń biri bolıp esaplanǵan. Hár bir jas áwladtıń óz elin súyiwshiligi oǵan janadan jańa tabıslar alıp keledi.

Bala tárbiyalaw dástúrlerinde watandı, shańaraqtı, ata-ananı súyiw máselelerine ayırıqsha áhmiyet qaratqan. Xalqımızdaǵı qaysı bir dástúrlerdi kórsekte aldı menen ondaǵı tálim-tárbiyalıq jaqtan adamdı ózine tartatuǵın, insan ómirine zárúr, ásirese jaslardıń ádep-ikramlı bolıwına tárbiyalıq tásiri kúshli adamlar tárepinen qabıl qılınǵan ámeliy másláhátlerge, tártip qaǵıydalarǵa

duslasamiz. Haqiqatında da ata-babalarımızdın kórgenlik penen jaslarǵa insanıyılıq tárbiya beriw dástúrleri qaraqalpaq xalıq pedagogikasında ayırıqsha itibarǵa alınǵan.

Tárbiyalıq áhmiyetke iye dástúrlar úlken úlken áwladlar tárepinen dórelip tálım-tárbiyada ózin aqlaǵan hám hámme waqıt jańa áwladlar tárepinen moyınlanǵan haqiqatlıq bolıp tabıladı.

Jas áwladtı ulıwma insanıyılıq ruwxında tárbiyalaw qaraqalpaq xalıq pedagogikası tiykarında alıp barıw búgingi kúnniń áhmiyetili máselesi sanaladı. Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidenti aytqanıday «Milliy ǵárezsizlik ideyası ázelden úpir-ádetlerge, dástúrlerge, tiline, dinine ruwxıyatına tiykarlanıp keleshekke isenim, mehir-muxabbat, insap, sabır-taqat, ádalat, mánáwiy tuyǵıların sanamızǵa síndiriwge xızmet etiwı lazım ekenligin hesh qashan umıtpayıq»²

Búgingi kúнге shekem tálım-tárbiyalıq ilimiy jumıslar, keń talǵamlı kózqaraslar bar. Sol miynetler búgingi kúнге shekem óziniń tárbiyalıq áhmiyetin joǵaltpaǵan. Sonıda atap ótiwimiz kerek, innovacion texnologiyalardıń tezlik pát penen rawajlanıp atırǵan bir dáwirinde insanlar arasındaǵı mehir-muhabbat, insanıyılıq tuyǵıları, ózligimizdi ańlaw, biz bilgen hám bilmegen xalıq dástúrlerin bizden keyingi áwladlardıń kamalatı ushın xızmet etiwı, mámleketimizdın bekkem bolıwında ata-babalarımızdan bizge tanıs bolmaǵan tárbiya túrlerin úyreniw zárúrligi tuwıladı. Bul baǵdarda jaslardın ádep-ikramlı, miyzamkesh, insanıyılıq tuyǵıların qalıplesiwde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń úlgilerine súyeniwimiz dárkar. Jaslardın tálım-tárbiyasına tiyisli bolǵan xalıq pedagogikasına tiyisli bolǵan tárbiya dástúrlerin anıqlaw, olardı keleshek áwladlarda sap halında jetkeriw, búgingi ilimpazlarınıń aldında turǵan aktual másele bolmaqta. Sonlıqtanda bul ilimiy miyette qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń aldında turǵan eń úlken wazıypa – keleshegimiz dawamshıları bolǵan jaslardın Watanǵa sadıqlıq, mehir-muhabbat, milliy ózlik, insanıyılıq ruwxında tárbiyalawǵa qaratılǵan insanıyılıqqa tárbiyalawshı dástúrlerdı úyreniwge qaratılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq xalıq pedagogikası ata-babalarımızdın bizge miyras etip qaldırǵan milliy úrp-ádetleri, máresimleri, oǵada bay tálım-tárbiyalıq dástúrleri, turmıs qálpi, tariyxı hám mádeniyatı, uzaq-uzaq ásirlerge qanat jayǵan hám de xalıqımızdın payda bolıwı menen rawajlanıp, áwladtan áwladqa ótip, óz ara baylanısta qalıplesti. Xalıqımızdın neshe ásirler dawamında jaratqan hám turmıs sınaqlarınan tabıslı ótken, qanshadan-qansha áwladlardı tárbiyalap, kámalǵa keltirgen hám milliy qádiriyatlardı tárbiyalaw sisteması dúzilip, ata-babalarımızdan bizge jetip kelgen jaslarǵa tálım-tárbiya beriwdegi wásiyatları, kórgenleri, esitkenleri, qáwim, urıw, abıraylı adamlardıń másláhátleri hám tájiriybeleri negizinde shólkemlestirildi. Xalıq pedagogikası jaslardı insanıyılıq hám milliy qádiriyatlardıń joqarı ólshemine say tárbiyalawdı maqset etedi.

Jas áwladtı ulıwma insanıyılıq ruwxında tárbiyalaya qaraqalpaq xalıq pedagogikası tiykarında alıp barıw búgingi kúnniń áhmiyetili máselesi sanaladı. Qaraqalpaq xalıq pedagogikasında búgingi kúнге shekem tálım-tárbiyalıq ilimiy jumıslar, keń talǵamlı kózqaraslar bar. Sol miynetler búgingi kúнге shekem óziniń tárbiyalıq áhmiyetin joǵaltpaǵan. Sonı da atap ótiwimiz kerek, innovacion texnologiyalardıń tezlik pát penen rawajlanıp atırǵan bir dáwirinde insanlar arasındaǵı mehir-muhabbat, insanıyılıq tuyǵıları, ózligimizdi ańlaw, biz bilgen hám bilmegen xalıq dástúrlerin bizden keyingi áwladlardıń kamalatı ushın xızmet etiwı,

² И.А.Каримов. Буюк келажигимизнинг ҳуқуқий қафолати. Тошкент. 1993. 13-бет.

mámleketimizniń bekkem bolıwında ata-babalarımızdan bizge tanıs bolmaǵan tárbiya túrlerin úyreniw zárúrligi tuwıladı. Bul baǵdarda jaslardıń ádep-ikramlı, miyzamkesh, insanılıq tuyǵıların qáliplesiwde qaraqalpaq xalıq pedagogikasınıń úlgilerine súyeniwimiz dárkar. Jaslardıń tálim-tárbiyasına tiyisli bolǵan xalıq pedagogikasına tiyisli bolǵan tárbiya dástúrlerin anıqlaw, olardı keleshek áwladlarda sap halında jetkeriw, búgingi ilimpazlarınıń aldında turǵan aktual másele bolmaqta.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққийет йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. -592 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққийети ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь /Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.
3. Бекимбетова Г.Р. Қорақалпоқ халқ педагогикасида ёшларни дўстлик, инсонийлик руҳида тарбиялаш аънаналари – Нукус, 2020.диссертация автореферати – 56 б.
4. Абдимуратов П.С. Каракалпакские народные традиции в нравственном воспитании старшеклассников: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Ташкент: 1998. – 22 с.
5. Курбаниязова З.К. Тарбиявий ишлар жараёнида ўқувчиларда миллий ўзликни англашни шакллантиришнинг педагогик асослари (Қорақалпоқ мактабларининг 7-8 синғлари мисолида): Пед. фан. ном.дис... автореф. – Тошкент: 2002. – 21 б.
6. Қарақалпоқ фольклори. I-VIII том. –Нөкис, Қарақалпақстан, 2007.– 754 б.
7. Қарақалпоқ фольклори. 4-том. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. – 347 б.
8. Қосназаров Қ., Пазылов А., Тилегенов А. Педагогика.-Нөкис: Билим, 2009.-256 б.
9. Пазылов.А. Нравственное воспитание учащихся 5-8 классов на основе использования материалов лениниани в школах Каракалпакской АССР. Нукус, «Каракалпакстан». 1990.
10. Ражабов У.М. Кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларини болалар фольклори воситасида инсонпарварлик хисларда тарбиялаш. Пед. фан. ном. дис. – Тошкент: 1992. – 164 б.
11. Тилегенов А. Халқ дostonлари воситасида ўсмирларни маънавий-ахлоқий кадрийтлар руҳида тарбиялаш («Алпомиш» дostonи мисолида). Пед. фан. ном.дис... – Тошкент: 1997. – 140 б.